Research Paper E-ISSN NO : 2455-295X | VOLUME : 6 | ISSUE : 12 | DECEMBER 2020

प्राचीनव्याकरणविचारः : एका दृष्टिः

सुनील कुमार शर्मा [1]

[1] अनुसन्धाता, जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थान- संस्कृतविश्वविद्यालयः,मदाऊ, भांकरोटा, जयपुरम(राज.)

ABSTRACT:

KEYWORDS:

भाषायाः शुद्धता व्याकरणशास्त्राधीना भवति। संस्कृतभाषायाः अनेकेषु वैशिष्ट्येषु व्याकरणपरिनिष्ठित्त्वम् अन्यतममिति सुविदितमेतत्। यथा अस्याः भाषायाः व्याकरणसम्पत्तिः वर्तते तथा नान्यस्याः भाषायाः।

व्याकरणमपि प्रकृति-प्रत्यययोः स्वरूपमुपदेशश्च दृष्ट्वा पदस्वरूपस्य तदर्थस्य च निर्णयाय प्रयुक्तं भवति। अपि च व्याकरणस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थोऽस्ति पदमीमांसाशास्त्रम्। तथा च व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्। अन्यच्च व्याकरणं वेदपुरुषस्य मुखं स्वीक्रियते मुखं व्याकरणं स्मृतम्। मुखभावत्वादेव वेदाङ्गेषु व्याकरणस्य प्रामुख्यं विद्यते। येन प्रकारेण मुखं विना भोजनादेरकरणात् शरीरस्य पुष्टिर्न भवत्यसम्भवोऽस्ति, तेनैव प्रकारेण व्याकरणेन विना वेदरूपिणः पुरुषस्य शरीरस्य रक्षा तथा स्थितिः कठिना दुर्वहा चास्ति। अत एवास्माकं प्राचीनैः ऋषिभिर्महर्षिभिश्च व्याकरणस्य महनीयतायाः प्रतिपादनं महत्सु गम्भीरेषु शब्देशु कृतम्। असाधुशब्दानां परित्यागः अभीष्टार्थानां प्रतिपादनाय विद्वद्गोष्ठीषु अनुपहासाय च इदं शास्त्रमेव शरणं तथात्र भर्तृहरिः-

साधुत्वज्ञानविषया सैषाव्याकरणस्मृतिः।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्तिव्याकरणादृते।।[1]

दण्डी कथयति-

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम्।

यदि शब्दाह्वयं ज्योति रासंसारं न दीप्यते ।।[2]

खलुः शब्दानामर्थप्रवृत्तिः व्याकरणनिष्ठा वर्तते। तथाहि भर्तृहरिः-

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एवनिबन्धनम्।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्तिव्याकरणमादृते।।[3]

सर्वप्रथमं व्याकरणस्य चर्चा ऋग्वेदे प्राप्यते। ऋक्संहितायामस्य व्याकरणशास्त्रस्य प्रशंसायामनेके मन्त्रा भिन्नभिन्नस्थानेषूपलब्धाः भवन्ति। तत्रैवैकस्मिन् सुप्रसिद्धमन्त्रे शब्दशास्त्रस्य व्याकरणस्य वा वृषभरूपेणाङ्कनं रूपकमिवाङ्कनं विद्यते। यस्मिन् व्याकरणमेव कामानां पूरणार्थं वृषभनाम्नोल्लिखितमस्ति। अस्य चत्वारि श्रृङ्गाः नाम-आख्यात-उपसर्ग- निपाताश्च सन्ति। पादाश्च त्रयः सन्ति। भूत-वर्तमान-भविष्यनामकाः त्रयः कालाः सन्ति। अस्य द्वे शीर्षे सुबन्त-तिङन्तरूपे। अस्य सप्तहस्ताः प्रथमा-द्वितीयादिरूपाः सप्त विभक्तयः सन्ति। एवं प्रकारत्रयेण बद्धो वृषभरूपो देवः यो हि मनुष्येषु प्रविष्टः। काव्यमीमांसायां राजशेखरेणापि एतच्चर्चितम्। तद्यथा-

चत्वारि श्रृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश।।[4]

ऋग्वेदस्यैवकस्यान्यस्मिन् मन्त्रे व्याकरणशास्त्रस्य विशेषज्ञानामज्ञयोः तुलना महत्या गम्भीरया मार्मिकरीत्या च कृता। व्याकरणानभिज्ञो जनः एकः एतादृशो जीवो वर्तते यो हि वाणीं पश्यन्नपि न पश्यति श्रृण्वन्नपि न श्रृणोति, परञ्च व्याकरणविदुषे वाणी स्व स्वरूपं तेनैव प्रकारेणाभिव्यञ्जयति यथा सुवसनैः सुसज्जिता कामिनी स्वपत्युरग्रतः स्वात्मानं समर्पयति। तद्यथा-

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचम् उत त्वः श्रृण्वन् न श्रृणोत्येनाम्।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्ये उशती सुवासाः।।[5]

महर्षिणा शाकटायनेन ऋक्तन्त्रे प्रतिपादितं यत् व्याकरणस्य कथनं प्रवचनं वा पुरा काले ब्रह्मणा कृतम्। ब्रह्मणः सकाशात् वृहस्पतिः, वृहस्पतेः सकाशादिन्द्रः इन्द्रस्य सकाशात् भरद्वाजः भरद्वाजस्य सकाशादृषयः। ऋषीणां सकाशात् ब्राह्मणा व्याकरणविद्यामधिजग्मुः।विद्यते-माहेश्वरं व्याकरणं समुद्रवद् विस्त-तमासीत्, बृहस्पतेः व्याकरणं अर्धघटे अलस्थापनमिवासीत्। तद्भागस्य शतांशभागः ऐन्द्रव्याकरणे विद्यमान आसीत्। पाणिनौ तु कुशाग्रभागात् पतञ्लविन्दुरेव वर्तमानमस्ति। एतत् सापेक्षिकं वर्णनं व्याकरणस्येतिहासे क्रमभावं सूचयति।

---

[1] वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्ड शूलो.-142

[2] काव्यादर्शः- १/४

[3] वाक्यपदीयम्

[4] ऋग्वेदः-4.58.6

[5] ऋग्वेदः-10.7.1

ऐन्द्रव्याकरणम्- विदुषां समाजे प्राथ्मयेन चर्चितमिदमैन्द्रं व्याकरणमुपर्युक्तैनिर्देशै इन्द्रविरचितं प्रतीयते। कदापि काले व्याकरणमिवं ग्रसितमासीत्। अस्मिन् विषयेऽनेकानि प्रमाणान्युपलभ्यन्ते।

व्याकरणस्य अष्टविधत्वं दृश्यते-

प्रथमं प्रोच्यते ब्राह्मं द्वितीयमैन्द्रमुच्यते

याम्यं प्रोक्तं ततो रौद्रं वायव्यवारुणं तथा

सावित्रे च तथा प्रोक्तमष्टमं वैष्णवं तथा।।[6]

केचित् तु नवविधत्वम्-

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्।।[7]

तत्र सर्वेषु व्याकरणेषु लौकिकवैदिकोभयविधशब्दसाधकतया पाणिनीयव्याकरणस्य प्राधान्यं बोभूयते।

व्याकरणपरम्परा

- **प्राक्परम्परा**
  - इन्द्र-वायु-भागुरि
  - शाकल्य-गार्ग्य - गालब
  - यास्क-आपिशलि
  - काशकृत्स्नादयः
- **अनन्तरपरम्परा**
  - चन्द्रगोमिन्-देव
  - नन्दीय-हेमचन्द्र
  - अनुभूतिस्वरूपाचार्य
  - बोपदेवजैनेन्द्रादयः

इति रीत्या सम्प्रत्यपि प्रचलति परम्परा काचित्।

प्राचीनकालात् शास्त्राणां विकासाय सुरक्षायै च समये समयेऽनेके सम्प्रदायाः प्रवर्तिता आसन् सन्ति च । व्याकरणशास्त्रस्यापि तादृशी स्थितिवैर्तते। पाणिनिकालादारभ्य वरदराजपर्यन्तं विकासस्य सुदीर्घा परम्परा दृश्यते। एतदतिरिक्तं व्याकरणशास्त्रे अपाणिनीया परम्पराऽपि प्रचलिताऽऽसित्। तदित्यमनेके सम्प्रदायाः प्रचलिताः , ये पाणिनेः सूत्रेषु तदव्याख्यासु च यत्किञ्चित्परिवर्तनं परिष्करणं वा विधाय स्वसम्प्रदायविकासाय प्रयत्नं चक्रुः। एषु केनाप्याचार्येण सूत्रेषु न्यूनता कृता, केनापि च स्वानुकूलं नामपरिवर्तनञ्च कृतम्। भवतु नाम केनापि दिशा शास्त्रचिन्तनस्य । तेन शास्त्रसरणिः प्रवर्द्धते एव । तथा च – श्रुतिर्विभिन्नः स्मृतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य मतं न भिन्नमिति कृत्वा सम्प्रदायानां प्रवर्तनं नानुचितमिति। प्रस्तुतेऽस्मिन् विचारक्रमे पाणिनेः उत्तरवर्तिषु सम्प्रदायेषु येऽधुनापि जीविताः निःश्वसन्तो वा सन्ति, तेषां नामान्यधोलिखितानि सन्ति। तद्यथा-

1. चान्द्र-सम्प्रदायः, 2.जैनेन्द्रसम्प्रदायः, 3.शाकटायनसम्प्रदायः,

4. हैमसम्प्रदायः, 5. कातन्त्रसम्प्रदायः, 6.सारस्वतसम्प्रदायः,

7.वोपदेवसम्प्रदायः, 8.क्रमदीश्वरजौनर- सम्प्रदायः, 9.सौपद्यसम्प्रदायश्चेति। एतादृशा अन्येऽपि सम्प्रदाया भविष्यन्ति ये कालप्रवाहे कवलिता लुप्ता वा संज्ञाताः, प्राधान्यं वा नोपतस्थिरे।

पाणिनीयव्याकरणस्य सामान्यं नाम शब्दानुशासनमस्ति। अस्मिन् शब्दानुशासने (काशिकायामम्) अष्टावध्यायाः सन्ति, तस्मादियं काशिका अष्टाध्यायी इति नाम्ना सुप्रसिद्धा विद्यते। अपि चाष्टाध्यायेषु विभक्त्वादियं काशिका अष्टक इत्यपि नाम भजते। प्रत्येकस्मिन् अध्याये चत्वारः पादा भवन्ति। एवं सहस्रचतुष्टयसूत्राणि तत्र सन्ति।

महर्षिणा पाणिनिना स्वव्याकरणं मुख्यरूपेण लोकभाषायां (संस्कते) लिखितमस्ति। सहैव वैदिकभाषाया नियमानामपि संक्षेपेण निदर्शनं कृतम्। अस्मात् कारणात् व्याकरणमिदं लोक-वेदयोः प्रातिनिध्यं करोति। पाणिनीयव्याकरणस्य सर्वतोऽधिकं वैशिष्ट्यमस्ति-स्वरप्रकरणम्। उदात्तादिस्वराणां शब्दार्थेन सह घनिष्ठः समबन्धो विद्यते। स्वरपरिवर्तनेनार्थे परिवर्तनं जायते। इदानीं काले यद्यपि (लोकभाषा) संस्कृतादुदात्तादिस्वराणां लोपोऽभवत्, वैदिकग्रन्थेभ्यश्च स्वरचिन्हनानि लुप्तानि, तथापि, पाणिनेः स्वरशास्त्रे या सूक्ष्मेक्षिका वर्तते। (स्वरे विशेषः महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य-काशिकायाम् 4/2/74) तेन ज्ञायते यत्- तस्मिन् काले उदात्तादि स्वराः व्यवहार्या आस्न्। सामान्यजना अपि- उदाहरणे स्वराणां परिचयं रक्षन्ति स्म। तथा हि-व्यासनद्याः दक्षिणे तटे दत्तनिर्मितेभ्यः कूपेभ्य अन्तोदात्त शब्दस्य प्रयोगो भवति स्म। उत्तरीयतटस्य च कूपेभ्यः आद्युदात्त-शब्दस्य प्रयोग उपलभ्यते। एवञ्च यदि पाणिनिः उत्तरवर्तिनां वैयाकरणानामिव स्वरशास्त्रस्योपेक्षां कुर्यात्तदा तस्य व्याकरणस्य न्यूनातिनयूनश्चतुर्थांशो भागो लघुत्वेन स्यात्। अन्यच्च लोकभाषायां स्वराणामव्यवहारेऽपि वैदिकग्रन्थेषु अस्य शास्त्रस्य महती उपयोगिता विद्यते।

'अष्टाध्यायी' महामुनेः पाणिनेः तादृशो ग्रन्थो विद्यते, येनास्य ख्यातिः सर्वत्र प्रसृता वर्तते। अपरञ्चाष्टाध्याय्याः सूत्रपाठस्य पौर्वापर्यमुयत् सुसम्बद्धमस्ति यत्- तेषु सूत्रेषु कान्यपि सूत्राणि इतस्ततो परिवर्तते कृते सति ग्रन्थकारस्य समस्तं प्रयोजनमेव नष्टं भवति। तत्र पाणिनिना अनुवृत्तेः पौर्वापर्यक्रमस्य च विषये सविशेषं ध्यानं प्रदत्तम्। अनुवृत्तेः सूत्रक्रमेण सम्बन्धत्वात् अध्येतारं वृत्त्यनुपाठस्यावश्यकता न भवति। कार्यदृष्ट्याऽपि पौर्वापर्यस्य दृढः सम्बन्धो विद्यते। विप्रतिषेधे परं कार्यम् पूर्वत्रासिद्धम् इत्यनयोरिनियमाः सूत्रपाठे किञ्चिदपि परिवर्तने कृते सति विरोधा उपस्थिता भवन्ति। सत्यपि काठिन्ये पाणिनीयवैयाकरणाः सिद्धान्तकौमुद्यादि प्रक्रियाग्रन्थानामाधारमाधृत्य व्याकरणास्याध्ययनाध्यापनादिकं कथं कुर्वन्तीति न जाने।

पाणिनिना स्वशब्दानुशासनस्य परिशिष्टरूपाणि-धातुपाठ गणपाठ, उणादिसूत्रम्, लिङ्गानुशासनम्, इत्येस्यामि चतुःर्थसंख्याकानि पुस्तकानि च विरचितानि। केचन विद्वांसः उणादि ग्रन्थं शाकटायनस्य कृतिमामनन्ति। उणादिसूत्राणां द्वौ प्राचीनौ पाठौ स्तः । तत्र प्रथमः पञ्चपादी पाठः ,द्वितीयश्च दशपादी पाठः। अन्यच्च पाणिनिना स्वाष्टाध्याय्याः वृत्तेरपि प्रवचनं कृतम्। एतच्च बहुभिः प्रमाणैः व्याकरणसास्त्रस्येतिहासे विद्वद्वरेण याज्ञिकेन संसाधितमिति।

व्याकरणशास्त्रे महाभाष्यस्य रचना विधाय देशे-विदेशेष्वपि परां ख्यातिमदिगतवान्। एतेन महता शुष्कमत व नीरसं कठिनं दुरवगाहमपि व्याकरणाशास्त्रं सरसया वाण्या विकितेन भाष्येन नीरसं वाक्यसूत्रं रसाप्लुतमकरोत्। अहो वाण्याः विलासे रसोद्भूतिपरम्परावाग्देवताप्रसादादेव भवति। अस्य भाष्यस्य तथा प्रचारः प्रसारोऽभवत् यदध्ययनं कृत्वा समस्ते विश्वस्मिन्

---

[6] भविष्यपुराणम्, ब्राह्मपर्व

[7]

विद्वांसश्चमत्कृता अभवन्। किम्बहना महाभाष्येति शब्दोच्चारणेनैव पातञ्जलमहाभाष्यस्यावबोधो जायते। महाभाष्यमिदं सर्वेषु पाणिनीवसेत्रेष नोपलभ्यते।

अध्ययनाध्ययनक्रमे विद्वासः स्वच्छात्रान् उद्बोधयन्ति यत्- पुराकाले भोजपत्रेषु, तालपत्रेषु किंवा पिप्पसादिपत्रेषु ग्रन्थलेखनपरिपाटी आसीत्, महाभाष्यमपि प्रायः पिप्पलपत्रेषु लिखितमासीत्। कदाचिद् दैलयोगेन भगवतः पतञ्जलेः आश्रमे अजः अजा वा तत्र समागत्य भाष्यलिखितानि पत्राणि सेन तथा वा भक्षितानि तदारभ्यैषा जनश्रुतिः सञ्जाता यत् – महाभाष्यमजभक्षितमिति। सूत्राणामुपरि अनुपलब्धभाष्यस्य एतदेव।

महर्षिणा पतञ्जलिना भाष्यरचना कृता। किमिदं भाष्यमिति जिज्ञासायाम्- सहसा विष्णुधर्मोत्तरे दृष्टिपातो जायते। तस्य तृतीये खण्डे चतुर्थाध्याये भाष्यस्य सुस्पष्टं लक्षणं विद्यते। तद्यथा-

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः।

स्वपदानि न वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥[8]

अत्रायमाशयो यत्- सूत्रानुसारिभिः वाक्यैरित्यनेन वार्तिकसम्बन्धितैर्वचनैरति भावस्तेन पाणिनिसूत्राणामुपरि कात्यायनवार्तिकवाक्यैरिति यत्र- यस्मिन् स्थले सूत्रार्थः विशदं व्याख्यानं भवति, अपि च स्वपदानि-स्ववाक्यानि यत्र वर्ण्यन्ते तत्र भाष्यत्वं भवति। महच्छब्दयोजनेन चेति सूच्यते यत् पूर्वमपि किमपि भाष्यमासीत् तस्मादपि श्रेष्ठतरं यतो हि पतञ्जलेः पूर्वमप्यनेके व्याख्यातारी वार्तिकस्य भूवन्। ते चेमे सन्ति-हेलाराजः राघवसूरिः राजरुद्रप्रभृतयः।

शिक्षावेदांगस्य आदि प्रवर्त्तकः सृष्टिकर्ता ब्रह्मा अस्ति। द्वितीय प्रवक्ता अंगिरः पुत्रो बृहस्पतिः देवानां पुरोहितः अस्ति। तृतीयप्रवक्ता देवराजः इन्द्रः , चतुर्थो भारद्वाजः, पंचमः ऋषयः षष्ठ ब्राह्मणः वर्तन्ते। इन्द्रेण व्याकरणं संयतं परिमार्जितं च कर्तुम् पदानां प्रकृति-प्रत्ययादीनां विभाजनं कृतम्। इत्थं अनेके वैयाकरणाः आसन् तेषु प्रमुखाः सन्ति-

1. ब्रह्मा- प्रथमः वैयाकरणः
2. बृहस्पतिः- द्वितीयः वैयाकरणः
3. इन्द्रः- तृतीयः वैयाकरणः (ऐन्द्रव्याकरणम्)
4. भारद्वारजः- चतुर्थः वैयाकरणः (भारद्वाजव्याकरणम्)
5. भागुरिः- भागुरि व्याकरणम्
6. काशकृत्स्न- काशकृत्स्नव्याकरणम्
7. वैयाघ्रपदः (काशिकायाम्)- वैयाघ्रपदव्याकरणम्
8. माध्यमिन्दिनिः (काशिकायाम्)- माध्यन्दिनि व्याकरणम्
9. शौनकः (चरकसंहितायामुल्लिखितः)- शौनिकी व्याकरणम्
10. गौतमः (भाष्यकारोणोल्लिखितः)- गौतम व्याकरणम्
11. व्याडिः (भाष्यकारेणोल्लिखितः)- व्याडि व्याकरणम्
12. कश्यपः (पाणिनि-अष्टाध्यायौ)- काश्यप व्याकरणम्
13. वशिष्ठः- विशिष्ठ व्याकरणम्
14. अत्रिः- अत्रेः व्याकरणम्
15. गालवः (पाणिनि-अष्टाध्यायौ)- गालवीय व्याकरणम्
16. आपिशलिः- आपिशलिः व्याकरणम्
17. चाक्रवर्मणः (कश्यपस्य पुत्रः)- चाक्रमर्मणस्य व्याकरणम्
18. शाकटायनः- शाकटायन व्याकरणम्
19. शाकल्यः- शाकल्यः व्याकरणम्
20. सेनकः- सेनक व्याकरणम्
21. स्फोटायनः(स्फोटसिद्धान्तस्य प्रवर्तकः)- स्फोटायन व्याकरणम्
22. गार्ग्यः- गार्ग्यस्य व्याकरणम्
23. पाणिनिः- अष्टाध्यायी
24. कात्यायनः(वार्तिककारः)-पाणिनिव्याकरणोपरि वार्तिकरचना
25. पतञ्जलिः- महाभाष्यम्
26. भट्टोजीदीक्षितिः- सिद्धान्तकौमुदी, प्रौढमनोरमा, इत्यादि
27. आचार्य वरदराजः- लघुसिद्धान्तकौमुदी, माध्यसिद्धान्तकौमुदी

एवं प्रकारेण प्राचीनव्याकरणविचारः संस्कृतवाङ्मये परिदृश्यते।

---

8 महाभाष्यम्